

NOTES SOBRE CERTS TOPÒNIMS
VALENCIANS EN EL LLIBRE DELS
FETS DEL REI EN JAUME

Malgrat els magnífics treballs publicats sobre la toponímia en *La Crònica o Llibre dels Fets del rei en Jaume* i especialment quant al Regne de València,¹ encara hi ha alguns topònims no identificats o no certament ubicats. De bestreta diré que amb aquest modest estudi sols pretenc donar unes referències aclaridores que puguens servir per apropar-nos més a una solució de la problemàtica dels topònims valencians a la dita «Crònica».

Totes les cites que faig del text de la «Crònica» les prenc del manuscrit, procedent del monestir de Santa Maria de Poblet, que és a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (N. 21-2-2), segons l'edició de Josep Maria Casacuberta (Editorial Barcino, Barcelona 1926-1962) i a les notes donaré volum i pàgines.

ALARCH: Citat entre d'altres llocs en la delimitació dels regnes de València i Múrcia en el tractat d'Almizrra (Crònica, vol. VI, pp. 86-87). El castell d'Alarch estava dins del que a hores d'ara és terme de Sella i del que crec que prenen el nom la partida i el barranc de l'Arc. Aquest castell, històricament, sempre ha anat unit al castell de Sanchet (sic). El 14 d'agost de l'any 1270 (XIX calendes de setembre) el rei féu donació dels castells d'Alarch i de Sanxet a Berenguer de Lacera, cavaller, amb la facultat d'enderrocar-ne un, el que volguera, i custodiar l'altre en nom del rei, segons document signat a València. El cognom Lacera apareix també escrit Lareza. El dilluns 16 de gener de l'any 1341 el rei Pere III (IV) va autoritzar a Antoni de Lareza, fill Jaume de Lareza, cavaller, i hereu universal

---

1. SOLDEVILA, F. *Les quatre grans cròniques*, Selecta. Barcelona, 1971. BRUGUERA J., *Toponímia de la crònica de Jaume I*, dins *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu*, vol. 1, pp. 308-333, Abadía de Montserrat. BRUGUERA, J. *Llibre dels fets del rei en Jaume*, Barcino, Barcelona, 1991.

de la seua muller Leonor de Caprania, veí de Guadalest, perquè poguera vendre el castell de Sanchet (sic) a l'infant Pere d'Aragó i d'Anjou, comte de Ribagorça i d'Empúries. El preu fou de deu mil sous reials de València i, el més important, les fites del terme que ens situen els castells: «...termini dicte castrí confrontantur, limitantur seu etiam terminantur cum terminus castrí de Polop et cum termino de Finestrat ae castrí d'Aljubeba et castrí de Guadalest et cum termino castrí d'Alarch ...». El document de la venda se signa a Guadalest: «...tercia kalendas septembris anno Domini MCCCXLI...».² Aquest document darrer ens ubica perfectament Alarch i Sanxet darrere dels termes de Finestrat i Polop, és a dir, a la part oest de Puigcampana que llavors es coneixia com Serra del Finestrat per causa del portell que tant la caracteritza. Fou un error creure que podia haver estat a la foia dels Arcs al terme d'Altea, ja que aquest topònim és degut a un aqüeducte sobre arcs que la creua.³

ALBALAT: El terme d'Albalat que empra la «Crònica» en aquest cas és un cognom d'origen toponímic, però que difícilment pot tindre res a veure amb els distints Albalat que hi ha al Regne de València. Diu així «... E exí a nos l'arquebisbe de Terragona, per nom Pere d'Albalat, e ab ell Don Rodrigo de Liçana...» (Crònica, vol. VI, p. 44-45). Si cregueren que l'Albalat arquebisbe de Tarragona tenia alguna cosa que veure amb els nostres llocs de nom Albalat, més ens ho faria pensar en quant a fra Andreu d'Albalat bisbe de València des del 4-12-1248 fins el 25-11-1276 quan morí a Viterb (Crònica, vol. V, p. 86-87; vol. VI, p. 58-59; vol. VII, p. 16-17; vol. IX, p. 26-27, 32-33, 36-39, 45-47), però sabem que era un dominicà aragonés. El topònim Albalat al Regne de València és prou reiteratiu: Albalat de la Ribera o de Pardines, Albalat de Segart o dels Tarongers, Albalat dels Sorells i l'Albalat que hi havia a la dreta de la gola del riu Algar a l'actual terme d'Altea, que fou abandonat i enderrocat a primeries del segle xv.⁴ A part d'aquestos Albalat valencians es dóna també a Castella i molt especialment a Aragó, escrit avui Albalate i sols un despoblat del terme de Romangordo, província de Càceres, es diu Albalat. Per tant es pot tindre per segur que tant Pere d'Albalat, arquebisbe de Tarragona, com Andreu d'Albalat, bisbe de València, pertanyien a famílies de cognom Albalat anterior a la conquesta de les terres Valencianes.

ALGEROS: «... e volguem li emparar ço que nos li havíem dat en València, ço és, Algerós e Rescanya, e trobam que a altre les havia empenyorades enans que aquest mal faes ...» (Crònica, vol. VI, p. 28-29). Algerós-Algirós devia ser una alqueria de l'horta de València situada a l'est de la ciutat i entre el Rahal i la mar,

2. A.R.V. *Real* 614, f. 126v. A.C.A. Reial Cancilleria, R. 16, f. 205; R., 37, f. 13v.; R. 42, f. 192v.

3. SANCHIS GUARNER, M. (1976): «Época musulmana», en *Historia del País Valencià*, vol. I, Edicions 62, 331.

4. A.R.V. *Mestre Racional*, lligall 450, núm. 9.568. Anys 1402-1406, provisions del duc de Gandia, mà IV, f. 51. *Real* 614, f. 127. ÒRTS I BOSCH, P. M. (1986) *La carta de Poblament de Benidorm i l'almirall Bernat de Sarrià*, pp. 12-17.

no en terme d'Alzira com s'ha cregut que hi era. Fins el creiximent de l'eixample més enllà de l'Albereda i de l'avinguda del Port encara hi havia un camí que es deia d'Algirós, per on estaven els horts dels planteristes Veyrat i els antics camps de tennis, ara hi ha un carrer anomenat Camí d'Algirós.

ATHEMI: «... E al dia que exim de Terol passam pel camp de Montagut e anam a Vilaroja, que és de l'Espital, e quan vench ans de dia nos nos levam e passam per 1 loch que havia nom Atorella, en que ara ha població, e puys passam pel riu de Truytes, e exim a la canada d'Ares al port de Pruneles, et a Salvassoria et Athemi; e passam pel pla de Sant Matheu ...» (Crònica, vol. III, p. 108-109). Tant Athemi com Pruneles són els dos topònims més dificultosos, però com un és abans i l'altre després de Salvassoria, aquesta pot ser útil per a situar-los. Salvassoria és un despoblat del sud del terme de Morella que dóna nom al barranc que passa pel terme de Catí i que després serà la rambla de Cervera. Eixint el rei de la canal d'Ares i havent de passar per Salvassoria, el port de Pruneles devia trobar-se o molt a l'acabament del que a hores d'ara és terme d'Ares o ja una mica endins del de Morella. Quant a Athemi pot ser dins el terme de Catí, ja que per aquestes terres i les de Xert havia de creuar per eixir al pla de Sant Matheu.

BAYREN: Castell situat al nord de Gandia i que modernament també se li diu castell de Sant Joan. La importància del castell de Bairén era tal que el que a hores d'ara es diu la Safor es deia la Vall de Bairén, i el riu Serpis o d'Alcoi es deia riu de Bairén. A la «Crònica» es parla de «riu de Bayren», «castell de Bayren», «capità de Bayren» i «alcalt de Bayren» (Crònica, vol. IV, pp. 22-23; vol. VI, p. 28-31, 34-35, 40-41).⁵ A dit castell estant transpassà Alfons d'Aragó i d'Arenós, segon duc de Gandia, tercer comte de Ribagorça i segon comte de Dènia.

BUGARRA: «... E enans que la sua resposta haguéssem, aguisam ab 1 frare de Calatrava qui tenia Billena; que ell nos redria Billena e Saix; e haguem dels moros los Capdetz e Bugarra». E anaren se'n a l'infant Don Alfonso, e parlaren lo pleyt en esta manera: que ell se partís que no demanas Xàtiva, e que partíssem les terres entre nos e com se detria'l regne de Múrcia e'l regne de València; e que nos lo retéssem Billena, e Saix e los Capdets e Bugarra, e ell que rendria a nos Enguera e Muxen» (Crònica, vol. VI, p. 78-79 i 84-87). Aquesta Bugarra és un despoblat dins del terme de Capdet i no té res a veure amb la Bugarra de la comarca d'Els Serrans. Es dedueix del text que estava molt prop de Capdet, però és que molt clarament es pot veure també aquesta relació de proximitat quan els historiadors Beuter, Bleda i Cascales⁶ tracten en les seues obres d'aquesta partició dels regnes de València i Múrcia.

5. ESCOLANO-PERALES (1879): *Historia General de Valencia*, Valencia-Madrid, vol. II, 69.

6. BEUTER, A. (1604): *Crónica General de España y especialmente de los Reynos de Aragón y Valencia y Principado de Catalunya...* València, Pedro Patricio Mey, Lib. II, cap. XLV, 251. BLEDA, J. (1618): *Corónica*

CASTRO: «... E quan vench altre dia, vench nos messatge d'Uxó, e de Nubles e de Castro, que sí'ls voliem fer bé, que'ns retrien los castells, pus Almenara haviem; que ben coneixien que nostre Senyor volia que nos haguessen la terra» (Crònica, vol. V, p. 40-41).

El castell de Castro crec que és el situat a Alфондегуilla, Plana Baixa, fou del senyoriu de Jaume de Xèrica (1272), formà part del comtat de Xèrica concedit a l'infant Martí i posteriorment ha format part del ducat de Sogorb. «Después de la sierra de Eslida, cargando hacia Almenara i Nules, a una legua se sigue la valle que llaman de Uxó, que así ella como la sierra de Eslida pertenecen al obispado de Tortosa. El castillo de Uxó, que dió nombre al valle (y que por yerro le llama Ortelio en su mapa Vió) nos queda des de la conquista, y encierra dentro de su valle los pueblos siguientes de moriscos, con mezcla de algunos cristianos, Castro y su castillo (de quien hace mención la Historia General de España en las guerras del Cid), Beniabdón, Alфондегуilla, Alcudia de Uxó, Benigafull, Ceneja, Zeneta i Benigaslón...» (ESCOLANO-PERALES, 1879, vol. II, p. 314). En la versió moderna del text de la «Crònica», de l'edició a què sempre em referisc, «Castro» és substituït per «Castre» (Crònica, vol. V, p. 41) i el canvi no sembla encertat perquè pot donar lloc a confusions amb un altre lloc dit Castre. «... En la Val de Suera reacaen Benisuleima, Castres y Sabden: y llamose Benisuleima, por el aduar de unos moros que le poblaron, descendientes de un caudillo llamado Salomón; que ellos en su arábigo le dicen Suleimán ...» (ESCOLANO-PERALES, 1879, vol. II, p. 305(bis)). «...E Fferran Sanxes de Castre (Castro)» (Crònica, vol. VII, p. 38-39) aquest no tenia res a veure amb el Regne de València quant als seus cognoms, ja que a Aragó i Castella els patronímics lligats a gentilicis són força freqüents des de sempre i el topònim Castro no és gens singular.

ESCARDENYO: «... e puys enviam missatge a N'Bertran d'Aunes que puja al pug (sic) Escardenyo ab III cavallers e ab IIII escuders; e el puja hi, e dix que nos que no'y poriem parar tendes: -Que de cabres enfora altra re no hi pot aturar» (Crònica, Vol. VI, p. 48-49). La «Crònica» es refereix als preparatius de l'assentament de les tropes del rei Jaume previ al siti de Xàtiva. «Pug Escardenyo» havia de trobar-se al voltant de la ciutat, llavors vila, de la qual el rei es volia emparar, és a dir, a Xàtiva, i més que un topònim estricte és un qualificatiu que caracteritzava el puig: esquerdat, recinglat, accidentat i sols practicable per a un pastor i el seu ramat. Si no estiguera escrit amb majúscula no se n'hauria donat esment. Quan el rei veu per primera vegada Xàtiva i la seua horta ho fa des del «coyl agut que és part del castell» (Crònica, vol. VI, p. 46-47), i queda meravellat. «Coyl agut» i «pug Escardenyo» són dos pujols singularitzats a la «Crònica» per la seua orografia, fitant la mateixa Xàtiva i les seues alqueries.

---

de los Moros de España, València, Felipe Mey, cap. XVI, 459. CASCALES, F. (1874): *Discursos históricos de la muy leal ciudad de Murcia*, Múrcia, Miguel Tornel, Disc. T, 25.

MOLA, LA: «... e la mola que és prop de Agnes (Agües-Aigües)....» Aquest topònim (?) és a la «Crònica» en la partició dels regnes de València i Múrcia. El cronista la caracteritzava per ser prop del poble d'Aigües i fa pensar si esta referint-se al Cabeçó d'Or o Serra de l'Home per on passava la fita dels regnes i a les estribacions sud de la qual hi és Aigües. El cim d'aquesta muntanya, 1.300 m., és molt anomenat i emblemàtic dins la contrada, estenent-se la serrelada pels termes de Relleu, Xixona i Busot. Perquè situar La Mola a Polop (veure Tormo) és una mica aventurat, ja que el castell de Polop és damunt d'una grossa roca, quasi aïllada per foies i barrancs, però no sembla que aquesta circumstància siga tant important perquè figure a la «Crònica». A més, el que es volia deixar clar és què quedava de part del rei, dins del Regne de València, i si Polop ja hi era, la mola (?) que el tenia a sobre no feia cap falta, però sí que al sud hi havia una important muntanya que se li diu «la mola».

ORIMBLOY: «... E aquí nos faem una pobla que a nom Orimbloy, e faem altra pobla en Val d'Albayda, que a nom Montaverner (Crònica, vol. IV, p. 18-19), el rei estava llavors a Dénia. Aquest lloc i castell estava situat al sud de Dénia i apareix amb les següents variants: Orimbloy, Orimbloi i Olimbroi, també, encara que sembla estrany, Orambroy i Delambroy. Segons l'historiador Chabàs⁷ «Dos cosas se han designado con el nombre de Orambroy, el castillo de San Nicolás y un poblado bajo de la montaña en que aquel hestaba edificado». El 15 de febrer de l'any 1313, es va concedir el senyoriu d'Orimbloi a Andreu Oriol. I de Chabàs és també el següent: «En una escritura del año 1537 (núm. 322 del libro Maestro del clero de Denia) deslindando la partida de Orambroy dice: «Que la partida vulgarmente llamada Delambroy es un pedazo de tierra plantado de árboles (*troceeo terre arborosae*, como en tiempo de los moros) y que confronta con la orilla del mar, por la otra parte con la montaña de San Nicolás, con la tierra de Antonio Renart y con el barranco (dit ja de la Troia en 1699)» (CHABÀS, vol. IV, p. 275 i 317). En una relació de castells de l'any 1413 apareix una fortalesa «vocatum Orambroy».⁸ En els informes del virrei Vespasia Gonzaga i Colonna al rei Felip II sobre la defensa de la costa marítima del Regne de València, l'any 1575, no apareix el castell o fort d'Orimbroy.⁹ En les «Ordinacions tocants a la custòdia y guarda de la costa marítima del Regne de València» signades al Real de València, 28-VI-1673, pel virrei Vespasia Manrique i Gonzaga, comte de Paredes, no apareix Orimbroy ni com a castell, torre, atalaia o guarda i en referir-se al partit de Dénia sols es citen: «Torre del Palmer; Dénia; Torre del Arenal». Partit de Xàbia: «Torre del Cap de Sant Antoni, Castell de Sant Jordi, Castell de Sant Martí, Torre de Cap Prim i Torre del Descubridor».¹⁰

7. CHABÀS, R. (1886): *El Archivo*, Dénia, vol. 1, 68-69.

8. Arxiu Regne València: *Real 613*, f. 37v-39v.

9. Arxiu General Simancas: *Guerra Antigua*, lligall 79, f. 98-103.

10. *Les ordinacions tocants a la custòdia y guarda de la costa marítima del Regne de València...*, foren impreses per Geroni Vilagrassa en 1673, València. MARTÍ MESTRE, J. (1673): *Les ordinacions de la costa marítima del Regne de València*, estudi i edició a cura de J. Martí. València, 1991, 178-179.

PINA: Ferran Peris de Pina. Malgrat estar escrit Peris, catalanització de Pérez, es tracta de Ferran Pérez de Pina i no té res a veure amb el Regne de València aquest cognom. Quan per primera vegada surt a la «Crònica» Ferran Peris de Pina és amb motiu de la concòrdia del rei amb els nobles i llavors la conquesta de València estava llunt en el temps (Crònica, vol. I, p. 88-89; vol. V. p. 58 i 61). La darrera vegada que se cita Ferran Peris de Pina era alcait del castell de Peníscola quan el rei encara no havia aconseguit la rendició de València. Hi ha pobles dits Pina: a Aragó, Mallorca i al Regne de València, però la vila que és a la província de Saragossa és la més important. La vila de Pina valenciana, Alt Palància, districte judicial de Viver, fou fundada per Joan Alfons de Xèrica en l'any 1363, i incorporada a la corona amb el comtat de Xèrica, pel rei Martí I; fou venuda per Joan de Navarra l'any 1431 a la família aragonesa dels Zarzuela.

PRUNELES (vegeu Athemi)

SALVASSORIA: A hores d'ara és un despoblat del sud del terme de Morella. La seua parroquia estigué dedicada a Santa LLúcia. Vegeu Athemi.

SECH (riu): «... e quant ells viren que la cosa se poria fer, ach n'í la major partida que dixeren con ho farien de pedra per als genys, que en ribera de Xucar no'n havia gens; e deyen se ver. E nos dixem los: Tres conseyls hi sabem, e veiam si la porem haver d'aquest loch. La 1 si és que'n haurem a enviar al riu Sech; e haura'y mester tota via C cavalers armats ab cavals que'y vagen, e D homens de peu. e d'altra part, enviarem lajus, al riu Bayren; mas tota via y haura mester gran companyia, que si'ls sarrains ho volien vedar, de metre les pedres en lo leny, que no'u poguessen vedar ...» (Crònica, vol. IV, p. 22-23). El rei Jaume estava prop de Cullera i el que volia eren cincues, també es diuen marsots o bolos, per als ginys o artilleries. Aquest riu Sech on volia el rei Jaume enviar a cercar cincues és el modernament conegut per barranc del Carraixet. Andrés Piles Ibars en la seua *Historia de Cullera*¹¹ diu el següent en referir-se a aquesta fretura de pedres adients que patia el rei Jaume davant del castell de Cullera: «Cuando muchos vieron ser realizable la empresa del castillo, observaron la dificultad con que se tropezaba al carecer el Júcar de cantos rodados para las máquinas. El Rey quiso salvar la dificultad y propuso tres remedios: 1º de un rio que caia al poniente de Cullera (tal vez la rambla de Carlet), para lo cual era menester que fuesen cien caballeros armados y quinientos infantes; 2º practicar esta misma operación llevando los cantos del rio Bairen, próximo a Gandia, y 3º arrancar con picos piedras del monte y que los canteros les diesen forma esférica» (PILES, 1972, p. 139). No es fàcil acceptar aquesta localització del riu Sech; a la mateixa «Crònica» amb motiu de la batalla del Puig, diu «... E aqui's comença de vençre la batayla, e dura la vençuda tro al

11. PILES IBARS, A. (1972): *Historia de Cullera*, València, 2a ed., 139.

riu Sech, que és entre Foyos i València ...» (Crònica, vol. IV, p. 60-61). I encara es refereix el rei a un altre riu Sec(sic) que «passen per Torrent y Catarroja» (Crònica, V-VI, p. 44-45), però aquest barranc no sembla poder abastir els ginyes del rei de les cincues que els eren precisses. No s'ha d'oblidar que el riu Sech «... que va sobre Servera ...» (Crònica, vol. III, p. 108-109), al Maestrat, no pot tindre's en compte per la recerca de les cincues.

SENGARREN: Aquest topònim no és del Regne de València, però és sense localitzar i paga la pena el que s'esbrine on es troba «...e D. Pere Maça, senyor que era de Sent Gayren ...» (Crònica, Vol. III, p. 12-13). Aquest poble deu ser el Sangarren que és a la província d'Osca, de la mateixa diòcesi i partit judicial. El 17-10-1477 el rei Ferran el Catòlic autoritza la creació d'un vincle sobre el dit senyoriu a Iñigo de Mendoza, primer comte de Tendilla, i actualment és baró de Sangarrén Luis Catalán de Ocón y Arnauda». El que Sent Gayren-Sen Garren haja passat a Sangarren no és més que l'evolució d'una e tancada a una altra oberta que ha acabat escrivint-se amb a, és el mateix que esdevé amb Terragona-Tarragona, segons la «Crònica».

SERRA: «Sabets quins castells nos ha pres? E ell dix: Gallinera e Serra e Pego. E nos dixem: Pus les noves son aytals, veurem qui'ns fa aquest mal; e irem la, e pendrem hi conseyl» (Crònica, vol. VII, p. 8-9). Es tracta de l'aixecament d'Alazrach. Aquest castell de Serra estava en la Vall d'Alcalà i l'origen del poblat es remunta a l'època ibèrica, des de fa ja temps el paratge és conegut com El Castellet. Segons Sanchis Sivera: «Serra.- Era una alqueria árabe, situada en el valle de Alcalá, cerca de Turis (?), que D. Jaime dió a Pedro Garcés de Deça el 3 de agosto de 1238, con hornos y sin molinos. Tenia su correspondiente castillo, del que quedan algunos restos en el lugar llamado hoy el Castellet. De la población, a la que pertenecía Turis, que era un alqueria, no queda nada».¹²

TORMO: Aquest topònim no hi és a la «Crònica» del rei Jaume, on apareix és en l'edició príncep publicada a València en l'any 1557 i segons el manuscrit que tenien a la ciutat. La problemàtica del suposat Tormo la vaig estudiar en un treball sobre «Toponímia Antiga a la Marina Baixa»¹³ publicat a Benidorm l'any 1991, i reprenc de nou l'estudi del dit topònim perquè la seua suposada existència tingué conseqüències inesperades quan es volgué trobar en ell l'arrel etimològica d'un altre topònim: Benidorm.¹⁴ Podria dir que aquest Tormo no ha existit i que

12. SANCHIS SIVERA, J. (1922): *Nomenclator Geogràfico-Eclesiàstico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, València, 387-388.

13. ORTSI BOSCH, P. M. (1991): «Toponímia Antiga a la Marina Baixa», *Programa Oficial de les Festes Patronals de Benidorm*.

14. RUBIERA, M. J.; EPALZA, M. (1984): *Els noms arabs de Benidorm i la seua comarca*. Premi «Ciutat de Benidorm» d'investigació. Ajuntament de Benidorm-Universitat d'Alacant, 13-20.

simplement és una confusió de «tot ço», passant per «Botzo» i «Torzo», però pecarria l'afirmació de simplista i deixaria el regomello que pot ser estiguera infundada o fóra gratuïta. És molt fàcil donar el vist i plau a una informació o a una hipòtesi de treball, però el negar-li validesa és prou dificultós i complicat, ja que la prova negativa és pràcticament impossible. Per tant el que intente no és negar l'existència de Tormo sense més, sinó aportar els raonaments i les cites que calguen, que ens duren com a conclusió a una sèrie encadenada d'errors de lectura, còpia i nova lectura, fins donar a la impremta un topònim inexistent en el text original i en la realitat geogràfica de la contrada a la qual està referint-se l'autor de la «Crònica».

És de necessitat indefugible fer esment de les distintes còpies que hi ha del «Llibre dels feits del rei En Jacme» o «Crònica». Escomencem pel manuscrit que es diu de Poblet, perquè hi ha un parèixer prou generalitzat que és el més antic dels que a hores d'ara tenim o n'estem assabentats, ja que l'original s'ha perdut o es desconeix on puga trobar-se. Aquest manuscrit fou copiat, del que tenia el rei Pere III (IV), pel monjo Celestí Destorrents per encàrrec de l'abat Ponç de Copons, que la volia per a la biblioteca del Monestir de Santa Maria de Poblet, la còpia fou acabada el disset de setembre de l'any 1343. En aquest text en referir-se al tractat d'Almirra (any 1244) i les particiones del regnes de València i Múrcia entre l'infant Alfons de Castella i el rei Jaume I, diu aixina: «Aquest fo lo repartiment de les terres: que l'infant hagués Almansa, Saraful, el riu Cabrivol, e nos haguessem Castylla, e Biar, e Releu e Sexona, e Alarch, e Finestrat, e Torres, e Polop e la mola que es Prop de Agues (Agües-Aigües) e Altea e tot ço que's enserrava dins sos termens» (Crònica, vol. VI, p. 86-87). El paràgraf de la divisió dels regnes, després de la cita dels llocs, es tanca amb un lògic «e tot ço que's enserrava dins sos termens» i que en lèxic actual és «i tot el que s'enclòia dins de llurs (seus) termes». És a dir, el cronista vol deixar clar que no sols eren els llocs sinó que els seus termes també hi eren inclosos en les terres de la divisió de regnes, les que s'assignaven a l'infant Alfons de Castella i les que anaven a pertànyer al rei Jaume, frontera sud del Regne de València. El topònim Tormo no apareix en aquest manuscrit de la «Crònica».

La versió llatina de la «Crònica de Jaume I» fou obra de Pere Marsili, frare dominicà, i és datada el dos d'abril de l'any 1313, però sembla que pogué haver-hi un manuscrit anterior. En el capítol on es refereix el repartiment del regnes de València i Múrcia diu d'aquesta manera: «Hec ergo fuit terrarum divisio instrumentis authenticata publicis, et bullis regiis roborata Infans habuit Almansam, Sarafullum et Rivium Cabrivoli, Rex autem habuit Castayllam, Biar, Releu, Saxonam, Alarcum, Finestratum, Turres, Polopum et Molam, iusta Aques (Aigües), Alteam et ea que intra istorum locorum terminos continetur».¹⁵ El paràgraf s'arredoneix de la mateixa manera conseqüent que el dalt transcrit segons els manuscrit del monestir de Poblet, i Tormo no hi és.

15. MARTINEZ SAN PEDRO, M. D. (1984): *La Crònica latina de Jaime I*, Almeria, cap. LIX, 316.

En un manuscrit de la «Crònica» còpia d'un altre anterior desaparegut i pot ser més encara còpia de còpia, que fou propietat del comte d'Aiamans (Palma de Mallorca), signat per Johanes de Barbastro en l'any 1380, apareix la variant de «Botzo» en lloc de «tot ço» en referir-se a la partició dels regnes de València i Múrcia. El text resta quasi sense sentit perquè de «e Altea e tot ço que'senserava dins sos termens» a dir «e Altea e Botzo que'senserava dins sos termes» hi ha una gran diferència, perquè entés literalment el suposat Botzo es converteix en la clau i tancament d'un tot dins d'un espai geogràfic, cosa que de molt embolicada manera es podria acceptar. El que és prou provable que s'haja esdevingut és que la còpia anterior al manuscrit del comte d'Aiamans, obra del de Barbastro, tinguera unides les paraules «tot ço» i diguera «totço». Si la t primera estava una mica decantada i el traç alt, és comprensible que en llegir deduiren que era una b i per no significar res i estar darrere d'una relació de topònims cregueren que el correcte era que es tractava d'un més i els va sortir «Botzo». En obres de paleòlegs de solvència per damunt de qualsevol dubte hem llegit trastocs de cognoms com: Bosufer, per Bolufer; Coret per Loret (Lloret), el senyor de la Uixola (Uxola), o Bovet per Bover. Coneixent els documents que donaren lloc a aquestes errades és comprensible que es donaren, ja que si no es té un coneixement previ dels cognoms del lloc al qual els documents es refereixen el decantar-se per una lletra o altra, sempre entre dos, és quasi com tirar una moneda a l'aire i triar cara o creu.¹⁶

En una altra còpia de la mateixa obra que hi ha a la Biblioteca del Palau d'Orient (Madrid) de darreries del xv o primeries del xvi, i que sembla ser l'exemplar que els jurats de València regalaren al rei Felip II, la variant és «Torzo» en lloc de «tot ço».¹⁷

En la còpia que es conserva, del mateix manuscrit, a la Biblioteca Nacional (Madrid) de la primera meitat del segle xvi també apareix «Torzo» substituïnt «tot ço».¹⁸

En aquestos dos darrers i tardans manuscrits «Torzo» surt, com «Botzo», d'una incorrecta lectura del ja mal escrit «totço». En «Torzo» es llig bé la primera t, es confon la segona amb una r, com el cas de Bover-Bovet, i la ç la converteixen en una z a la castellana com ja s'havia fet amb «Botzo» possiblement per l'època i per donar-li al terme un sentit que no veien enlloc.

L'historiador Pere Antoni Beuter¹⁹ (València 1490-95-1554) publicà la primera part de la seua obra *Crònica General* ... en l'any 1538 i la segona part en 1550, per tant per al regnat del rei Jaume I és lògic que recorrera al manuscrit que de la «Crònica Reial» tenien els jurats de la Ciutat, sent com era el seu predicador des de 1530. Diu d'aquesta manera Beuter en escriure sobre la divisió dels regnes

16. *Llibre dels feyts del rey en Jacme*. Biblioteca de Catalunya, manuscrit núm. 1.734.

17. *Llibre dels feyts del rey en Jacme o Crònica Reial*. Biblioteca del Palau d'Orient. Madrid, manuscrit núm. 11-475.

18. *Llibre dels feyts del rey en Jacme o*. Biblioteca Nacional, Madrid, manuscrit núm. 10.121.

19. BEUTER, P. A. (1604): *Crònica General de España y especialmente de los Reynos de Aragón y Valencia y Principado de Catalunya...*, València, Pedro Patricio Mey, Lib. II, cap. XLV, 252.

de València i Múrcia: «Y fuessen del Ynfante Almança, Sarazull, y el rio Cabrivol, que passa por Pajasso y se junta con el Xucar en Cofrentes. Fuessen del rey, Castrella, Biar, Relleu, Sixona, Alarch, Finestrat y Torres, Polop, La Mola que está cerca de Agnes (Agües-Aigües) y Altea, y Torzo que se encerrava dentro los términos» (BEUTER, *ibidem*). Com al manuscrit d'on es pren la referència, transcrivint-la i traduint-la al peu de la letra, «Torzo» substitueix a «tot ço», deixant-ho sense coherència i de difícil comprensió.

Del manuscrit que era a València, que tenia el Mestre Racional i que els jurats de València regalaren al rei Felip II (avui en la Biblioteca del Palau d'Orient), es publicà la part corresponent a la conquesta d'aquesta com a introducció a «L'Aureum Opus» en l'edició de l'any 1515.²⁰

La publicació príncep de la «Crònica, o comentari del gloriosíssim e invectíssim Rey en Jacme per la gràcia de Déu Rey de Aragó, de Mallorques e de València, comte de Barcelona, e de Montpesller ...» es duqué a cap l'any 1557 a València i segons el manuscrit que la Ciutat tenia i del qual ja hem fet esment, situant-lo a hores d'ara a la biblioteca del Palau d'Orient a Madrid. En la transcripció del manuscrit, per a ser publicat, en referir-se al repartiment o divisió dels regnes de València i Múrcia, es diu: «... Quest fo lo repartiment de les terres, quel infant hagués Almança, e Sarazull, e el riu Cabriol. E nos que haguessem Castalla, e Biar, e Releu, e Sexona, e Alarch, e Finestrat, e Torres, e Polop en la Mola, que es prop de Agnes, e Altea, e Tormo quis encerrava dins los termens».²¹ És evident que Polop estava damunt d'una roca, on hi era el vell cementeri (el famós «Huerto de Cruces» de Gabriel Miró), però «la Mola» de la Crònica no és aqueixa, i Agnes (Agres?) no és Aqües-Agües-Aigües. S'ha de reconèixer que la confusió, era fàcil de caure, és força explicable.- I Tormo? Naix del desig que les paraules signifiquen alguna cosa que es conega, que es pugui localitzar, Torzo no els deia res i cregueren que podia ser Tormo conegut com a cognom i com a topònim en altres llocs, no atrevint-se a escriure Tormos en el que segurament pensaren. Malgrat tot no deixa de ser sorprenent com la quasi provable errada d'escriure «totçò» per «tot çò» passant per «Botzo» i «Torzo» acaba la seua evolució en un fantasmagòric «Tormo» que segons la redacció havia de ser el que confinara els altres pobles dins sos termes.

Jerónimo Zurita y Castro (Saragossa 1512-1580),²² el més assenyat historiador del segle XVI, també d'altres posteriors, per la seua intensa dedicació investigadora de la documentació i cròniques de la Corona d'Aragó per força havia que coneixer el text del manuscrit que hi havia a València de la «Crònica», com

20. *Aureum Opus Regalium Orivilegiurum Civitatis et Regni Valentie*, València, 1515-València, 1972, 17-58.

21. *Chrònica o comentari del gloriosíssim e invectíssim Rey en Jacme*. Fol. XCII. València, 1557, en casa de la viuda de Ioan Mey Flandro.

22. ZURITA Y CASTRO, J. (1853): *Anales de la Corona de Aragón*, Las Glorias Nacionales, vol. IV, Madrid-Barcelona, Lib. III, cap. XLIV.

el de l'obra ja publicada, abans d'escriure els seus *Anales de la Corona de Aragón*. Els cinc primers llibres de la primera part d'aquesta obra es publicaren a Saragossa el 30-5-1562 i els altres cinc el 12-11-1562, la segona part es publicà entre 1578-79, per tant els cinc anys que van des de 1557, publicació de la «Crònica de València», és un temps més que sobrat per a què Zurita n'estiguera assabentat. I el que ell diu de la divisió dels regnes de València i Múrcia és el següent: «... Hízose división de los lugares de la conquista, de suerte, que al reino de Murcia se adjudicaron Almansa, Sarazull, y el rio Cabribol; y al de Valencia, Castalla, Biar, Releu, Sajona, Alarch, Finestrat, Torres, Polop y la Muela, que está junto a Aguas y Altea, y todo lo que se incluía dentro de los términos destes lugares: y con esta concordia partieron muy conformes». No és acceptable que Zurita no escatira què hi havia de cert entre «tot ço» i «Botzo», «Torzo», «Tormo» i ben clar queda que es decantà pel text que tenia de la «Crònica» el monestir de Poblet o pot ser llavors encara es conservava l'original que fou del rei Pere III (IV).

Frai Jaume Bleda, frare dominicà (1550?-1624) va nèixer a Algemesí, professà al convent de predicadors de València, fou home de gran preparació cultural i de gran activitat tant política com religiosa. Ana a Roma tres vegades i a Madrid dinou, s'entrevistà amb els papes Gregori XIV, Climent VIII i Pau V, i amb el rei Felip III. Per tant es lògic pensar que abans de posar-se a escriure sobre història, havia de conèixer el manuscrit de la «Crònica» que tenia o havia tingut el Mestre Racional en custòdia, bé a València o a Madrid, com també el text publicat del mateix en l'any 1557. Jaume Bleda publicà en 1618 la seua obra *Corónica de los Moros de España* i en referir-se al tractat d'Almirra escriu: «... Por final se concertó, que fuese de tal manera partida la conquista entre el Rey y el Infante, que asi como se partia el reyno de Murcia y de Valencia, todo lo que caya en el Reyno de València, fuese del Rey, y lo que caya en el de Murcia fuese del Infante: y assi restituyese el uno al otro, lo que tenia de su conquista: y fuessen del Infante, Sarafull, y el rio Cabriel, que passa por Paisaço (Pallàs), y se junta con Xucar en Cofrentes. Que fuessen del Rey, Castalla, Biar, Relleu, Sixona, Alarch, Finestrat, Torres, Polop, la Mola, que está cerca de Aguas, y Altea, y Torzo, que se encerrava dentro de los términos».²³ Jaume Bleda ens confirma que el manuscrit de València deia i diu, i ja és un error, «Torzo» i no Tormo como es publicà en 1557.

El llicenciat Francisco Cascales va publicar en 1621 la seua obra *Discursos Históricos de la muy leal ciudad de Múrcia*, reeditats en 1775 i 1874, i en referir-se al repartiment o partiment dels regnes de València i Múrcia ho escriu d'aquesta manera: «... y se convinieron en que se partiesen las tierras por los límites antiguos de los reinos de Valencia y Murcia, y que el rey entregase a su yerno a Villena, Sax, los Capdetes y Bugarra; y el infante a su suegro a Enguera y Mogente. Hízose división de los lugares de la conquista, de suerte que al reino de Murcia se ad-

---

23. BLEDA, J. (1618): *Corónica de los Moros de España*, Capítol XVI. València, p. 459. Felipe Mey («A costa de Pablo Clapes». Mercader de libros de la plaça de la Seo).

judicaron Almansa, Sarafull y el rio Cabriel; y al de Valencia, Castalla, Biar, Sejona, Alarch, Finestrat, Torres, Polop y la Muela, que está junto a Aigües, y Altea; y todo lo que se incluía dentro de los términos de estos lugares, y con esto partieron muy conformes el rey al cerco de Jativa, que al fin tomó, y el infante a Murcia».²⁴ Francisco Cascales en referir-se a la divisió dels regnes de València i Múrcia s'ajusta a la relació de la «Crònica» segons el manuscrit principal que es té i procedeix del monestir de Poblet, possiblement seguira Zurita, i per tant no cita cap topònim després d'Altea, és a dir, no hi és «Botzo», ni «Torzo» i molt menys «Tormo».

Com hem pogut veure al llarg dels diferents textos transcrits, l'existència històrica del topònim «Tormo» no es pot mantindre, i menys encara tindre les derivacions etimològiques que en ell s'han volgut veure amb més bona voluntat que encert. I quant a «Botzo» i «Torzo» amb quasi seguretat sorgits de «totçò» el que es pot dir és que les relliscades són força disculpables, que els copistes-transcriptors han mantingut sempre cinc lletres, les dos os i tot ha consistit en canvis de consonants amb unes variants prou acceptables en el joc de confusions a què el terme es prestava.

TORRES: Entre Benidorm i la Vila Joiosa, ja dins terme de la darrera, hi és el riu o barranc de Torres, però el Torres que apareix a la «Crònica» (Crònica, vol. 86-87) situat entre Finestrat i Polop, no és precisament el riu-barranc sinó una alqueria desapareguda de la qual prengué el nom. Els llocs de Torres i Tii o Tir hi eren dins del terme d'Orxeta abans que l'almirall Bernat de Sarrià fundara la Vila Joiosa, concedint carta de població als seus veïns el 8-5-1300 a Barcelona estant davant el notari Domingo Bassa. «Datat a Murcia a dos dias por andar de septiembre era de 1282», és a dir el 28-9-1244, Ceyt Abuceyt, nét d'Almira Mamoni, cedeix a D. Pelay Peres, mestre de l'Orde de Santiago, els castells que tenia als dominis del rei d'Aragó i aquestos eren: «Tii e Orxeta (Orxeta) e Torres» amb totes les seves pertinències i termens, per a que ell i els seus successors en el mastrat de l'Orde els tingueren per sempre...».²⁵ La magistral maniobra política de Sarrià, farcida d'astúcia i visió de futur, de fundar i poblar la Vila Joiosa, caigué malament als de l'Orde de Santiago i més en concret al comanador de Montalbán, però el fet consumat fou inamovible i sense ell la Marina Baixa no hauria estat el que ha estat i és, inclús tot el sud del Regne s'hauria ressentit. Els plets foren freqüents i sempre surten Torres i Tii o Tir, apareix escrit indistintament, al present sols resta el nom d'una partida del terme de la Vila Joiosa i el riu-barranc.

VILLELA: Topònim conegut com Vilella. «E com açò fo passat, entram en la val de Bayren, e parlam ab l'alcaÿt qui tenia lo castell de Bayren, e ab aquels

24. CASCALES, F. (1874): *Discursos históricos de la muy leal ciudad de Murcia*, Murcia por Miguel Tornel y Olmos, librero. Discurso I, cap. XIII, p. 25.

25. ORTS Y BOSCH, P. M. (1972): *Introducció a la Història de la Vila de Vilajoiosa i el notari Andreu Mayor*, Alicante, p. 16-ss.

de Vilalongua, e de Borró, e de Villela e de Palma, qui eren castells de rocha grans e forts. E dixeren nos que quan l'alcayt de Bayren hauria feit pleit ab nos, que tots aquels de la val se rendrien» (Crònica, vol. VI, p. 28-31). Pel context resta clar que el castell de «Villela» era dins de la vall de Bairen, el que ara es diu Conca de la Safor i no se'l pot situar al terme de Carcaixent, abans d'Alzira. El topònim Vilella es repeteix en distints llocs: Hi és aquest castell de Vilella, amb seguretat, per la Safor, i que sapiam estaven les alqueries de Cullera i Alzira (Carcaixent), més partides dites de Vilella com a Sueca. Aquest topònim també es troba a Astúries, Lleida i Tarragona. És Vilella un cognom molt antic al Regne de València i no es pot oblidar que si dels topònims surten cognoms també aquestos donen topònims.

